

Obscure loqui

Zagadki i ich definicje w łacińskich traktatach i podręcznikach poetyki XVI–XVIII wieku wobec tradycji antycznej

Abstract

Obscure loqui—Riddles and Their Definitions in Latin Treatises and Handbooks of Poetics in the 16th–18th Centuries Due to the Ancient Tradition

Julian Krzyżanowski's statement that a riddle is a literary genre standing on the border between literature and language is the best inspiration for the philologist to undertake research on this issue. The article contains considerations on definitions and theory of this popular genre in old literature. It has been mentioned that the most complete theoretical and literary reflection on riddles in the early modern era was conducted by the Italian humanist Lilio Giraldi in his Latin work *Libellus, in quo aenigmata pleraque antiquorum explicantur*, first published in 1539 in Basel and then again in 1551. Giraldi directed his thoughts first to the Latin definition of the riddle noted by Aulus Gellius. The author of the article points out that scholars do not report the ambiguity of the riddle genre in their research, and in particular they ignore the fact that Gellius caused trouble to humanists when he used the word "scirpus" in his definition. Although in ancient times theoretical reflection on the riddle was not too abundant, the author's attempt to go through ancient sources in Greek (Aristotle, Plutarch, Athenaeus) allows us to penetrate deeper into the definitions, terminology and semantics of the riddle genre and to consider its function in modern literary theory and practice terms derived from the Greek language, such as: *aenigma*, *griphus*, *logogriphus*. The author of this article emphasises that in contrast to the theoretical ancient reflection, in the treatises on poetics and rhetoric created in the Renaissance, and above all in the Baroque, including the works of the Jesuits, one can find numerous extensive remarks about riddles which were eagerly practised at that time. An example of the vivid interest in this subject matter is the Latin manuscript discussed briefly in the article. The text was written in the first half of the 18th century and contains, *inter alia*, notes on the theory of poetry. Among the issues enclosed in this manuscript textbook, much space is devoted to riddles. Despite the terminological ambiguity of the riddle genre and the equivocality of definitions, which were carefully noted by the authors of the theoretical treatises, in the conclusion of this article the author emphasises the extraordinary popularity that various forms of riddles enjoyed in literary practice in the 16th–18th centuries.

Keywords

riddle, definition,
reception of
classical antiquity,
Neo-Latin
literature

Zagadka, jak stwierdził Julian Krzyżanowski, należy „do najprostszych zjawisk literackich, stojących na pograniczu literatury i języka”¹, a jej omówienie „wymaga narzędzi stosowanych w różnych dyscyplinach naukowo-literackich”². Badania uczonego skupiały się przede wszystkim na polskich (za)gadkach ludowych, ale powyższe uwagi odnieść można do zagadek uprawianych zarówno w starożytności, jak i w dobie nowożytnej³. Celem tego artykułu jest uzupełnienie badań nad tymi wypowiedziami, którym w łacińskich podręcznikach retoryki i poetyki przypisuje się przede wszystkim niejasność i zawiłość wypowiedzi (tytułowe *obscure loqui*).

W dobie renesansu zdawano sobie sprawę z niejednorodności zagadki jako formy literackiej. Najpełniejszą refleksję na ten temat, sformułowaną w XVI stuleciu, odnaleźć można w pracy wydanej po raz pierwszy w 1539 roku w Bazylei, a potem powtórnie w 1551 roku, zatytułowanej *Libellus, in quo aenigmata pleraque antiquorum explicantur* autorstwa włoskiego humanisty Lilio Giraldiego. Autor wyjaśnia, że *aenigma* to słowo greckie i oznacza ciemną i zawiłą wypowiedź, często obecną w literaturze sakralnej, przede wszystkim z tego względu, że pasuje do tajemnic mistycznych i pozostaje z nimi w zgodzie⁴. Giraldi przywołuje wypowiedź Aulusa Gelliusza, który w definicji zawartej w *Noctes Atticae* użył łacińskiego słowa *scirpus* oznaczającego trzcinę jako odpowiednika pojęcia *aenigma*: „Quae Graeci dicunt «aenigmata», hoc genus quidam ex nostris veteribus «scirpos» appellaverunt”⁵ [To, co Grecy nazywają zagadkami, niektórzy z naszych dawnych autorów nazywają trzciniami]⁶.

Znamienne, że słowo *scirpus* pojawia się również w łacińskim przysłowiu „Nodum in scirpo quaeris” [dosłownie: „Szukasz supła w trzcinię”, czyli: „Szukasz dziury w całym”]⁷. Znane jest ono z dzieł Enniusza⁸, Lucyliusza⁹, Plauta¹⁰

¹ J. Krzyżanowski, *Zagadka i jej problematyka*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 5 (1962), z. 2(9), s. 5.

² *Ibidem*.

³ Zob. między innymi K. Ohlert, *Rätsel und Gesellschaftsspiele der alten Griechen*, Berlin 1886; F. Tupper, Jr., *The Comparative Study of Riddles*, „Modern Language Notes” 18 (1903), no. 1, s. 1–8; W. Schultz, *Rätsel*, w: A. von Pauly, G. Wissowa, *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Reihe 2, Bd. 1/2, München 1914, szp. 62–125; R.T. Ohl, *The Enigmas of Symphosius*, Philadelphia 1928; A. Taylor, *The Literary Riddle Before 1600*, Cambridge 1949; M. Hain, *Rätsel*, Stuttgart 1966; *Aenigma*, w: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, hrsg. von G. Ueding et al., Bd. 1: *A–Bib*, Tübingen 1992, szp. 187–195; H. Bismark, *Rätselbüche.: Entstehung und Entwicklung eines frühneuzeitlichen Buchtyps im deutschsprachigen Raum. Mit einer Bibliographie der Rätselbücher bis 1800*, Berlin 2007; S. Monda, *Ainigma e griphos. Gli antichi e l'oscurità della parola*, Pisa 2012.

⁴ L.G. Gyraldus Ferrariensis, *Libelli duo, in quorum altero aenigmata pleraque antiquorum, in altero Pythagorae symbola*, Basileae: Ioannes Oporinus, 1551, s. 9.

⁵ A. Gellius, *Noctes Atticae*, 12, 6, pr. 1 (cyt. za edycją: A. Gellius, *Noctes atticae. Accesserunt eruditissimi viri Petri Mosellani in easdem perdoctae annotationes*, Köln: Joannes Gymnicus, 1537).

⁶ Jeśli nie podano inaczej, wszystkie przekłady są mojego autorstwa.

⁷ E. Sebo, „*In scirpo nodum: Symphosius*” *Reworking of the Riddle Form*, w: *The Muse at Play. Riddles and Wordplay in Greek and Latin Poetry*, ed. by J. Kwapisz, D. Petrain, M. Szymański, Berlin 2013, s. 184–195.

⁸ Q. Ennius, *Saturae*, 70.

⁹ G. Lucilius, *Saturae*, 1, 36.

¹⁰ T.M. Plautus, *Menaechmi*, 247.

i Terencjusza¹¹; omawia je także Sextus Pompeius Festus w traktacie *De verborum significatu*¹², a potem przytacza Erazm. Rotterdamski objaśnia w *Adagiach*, że powiedzenie dotyczy kogoś, kto czuje się niepewnie, a w związku z tym zbyt gorliwie szuka wątpliwości tam, gdzie być ich nie powinno¹³. Erazm tłumaczy dalej, że *scirpus* to rodzaj trzciny, gładkiej i pozbawionej supłów. „Nodum in scirpo quaeris” można byłoby zatem rozumieć dosłownie jako „Szukasz supła w gładkiej trzcinie”. Zarówno znaczenie samego słowa, jak i sens przysłowia pozostawałyby więc w sprzeczności z użyciem przez Gelliusza terminu *scirpus* na oznaczenie trzciny splecionej i splątanej. Dlatego Giralaldi odnotowuje, że niektórzy komentatorzy wyrażają niepokój w związku z definicją Gelliusza i uważają, że zamiast słowa *scirpus* autor *Noctes Atticae* miałby użyć terminu *griphus* [sieć rybacka] lub *scrupus* [kamyk]. Autor *Libellus* zauważa jednak, że *griphus* to słowo greckie, nie widzi więc powodu, dlaczego miałby go użyć Gelliusz. Objaśnia też, że *scrupi* to po łacinie kamyki, które mogą przeszkadzać stąpającym, a słowo *griphi* na określenie zagadek (*aenigmata*) pochodzi od pewnego rodzaju poplątanej sieci. Informację o lekcji *scrupos* w tekście Gelliusza podaje w komentarzu Petrus Mosellanus, renesansowy wydawca *Noctes Atticae*. Sam przyjmuje jednak w tekście wersję *scirpos* i tłumaczy, że mamy tu do czynienia z formułą antyfrastyczną. Gelliusz – według niego – celowo wprowadza słowo, które jest przeciwstawne znaczeniowo. Mosellanus dowodzi, że *scirpos* użyte tu zostało jako określenie wypowiedzi niezbyt łatwych¹⁴. Również Erazm w komentarzu do cytowanego wyżej przysłowia uwzględnia alternatywną wersję *in scrupo* zamiast *in scirpo*, wyrażając opinię, że w powiedzeniu mogło chodzić o lekkie i okrągłe kamyki¹⁵. Warto też odnotować, że w słowniku *Thesaurus linguae Latinae* Roberta Stephana (Estienne’a), wydanym w 1573 roku, przy objaśnieniu słowa *aenigma* podana jest definicja Gelliusza w wersji: „[H]oc genus quidam ex nostris veteribus *scrupos* [podkr. moje] appellaverunt”¹⁶ [To, co Grecy nazywają zagadkami, niektórzy z naszych dawnych autorów nazywają kamykami]. Protestantcki pedagog Johannes Micraelius w swej kilkakrotnie wznawianej encyklopedii *Lexicon philosophicum terminorum* oprócz hasła *aenigma* osobno podaje hasło *scrupus*, stwierdzając, że słowo to pojawia się u mówców jako rodzaj zagadki trudnej do rozwiązania¹⁷. Wśród personifikacji występujących w edycji *Iconologia* Cesarego Ripy, którą w 1765 roku opracował Cesare Orlandi, znajduje się Enigma¹⁸. Reprezentuje ją wizerunek męż-

¹¹ P. Terentius Afer, *Andria*, 941.

¹² S.P. Festus, *De verborum significatu*, ed. by W.M. Lindsay, Lipsiae 1913, s. 444.

¹³ D. Erasmus Roterodamus, *Adagia*, 1376, w: *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, t. II 3, ed. M. Szymański, Amsterdam 2005, s. 382.

¹⁴ A. Gellius, *Noctes atticae*..., s. 423–424.

¹⁵ D. Erasmus Roterodamus, *Adagia*, s. 382.

¹⁶ R. Stephanus, *Thesaurus linguae Latinae*, vol. 1, Lyon: Philippus Thingius, 1573, s. 85.

¹⁷ J. Micraelius, *Lexicon philosophicum terminorum philosophis usitatorum*, Jena: Caspar Freyschmid, 1653, szp. 988.

¹⁸ C. Ripa, *Iconologia Del Cavaliere Cesare Ripa Perugino Notabilmente accresciuta d’Immagini, di Annotazioni, e di Fatti Dall’Abate Cesare Orlandi*, t. II, Perugia: Piergovanni Costantin, 1765, s. 333–337.

czynny w masce okrytego siecią o dużych oczkach. Mąż ów w prawej ręce trzyma splątany sznur, a w lewej brzoskwinię. U jego stóp leży Sfinks. W wizerunku tym odnaleźć można dwa elementy pojawiające się w przytaczanych wyżej definicjach zagadki – sieć i sznur. Odnosząc się do definicji Gelliusza, autor podaje obok wersji zawierającej słowo *scirpos* również wersję alternatywną wersję ze *scrupos*.

Powyższych trudności terminologicznych, jak się wydaje, nie dostrzegął Leon Witkowski, który w książce *Przekaz antyku w polskiej zagadce literackiej i ludowej* wskazuje, że łacińskie słowo *scirpus* jest odpowiednikiem greckiego γρίφος. *Scirpus*, jak pisze badacz, dosłownie znaczy: „sitowie, plecionka”. Przytaczając to drugie znaczenie, Witkowski niesłusznie sugeruje semantyczne podobieństwo *scirpus* do greckiego γρίφος (sieć rybacka)¹⁹.

Lilio Giraldi oprócz zasygnalizowania dyskusji nad lekcjami „scirpos-scrupos”, przytacza w swym dziełku słowa Auzoniusza: „[N]umerorum natura non esse scirpum ut sine nodo sit”²⁰ [Natura liczb nie jest taka, że są one trzcina bez supła]. Wskazują one jednoznacznie na znaczenie łacińskiego słowa *scirpus* jako trzciny bez supłów. Giraldi stwierdza dalej, że niektórzy autorzy nie widzą większej różnicy między znaczeniem *aenigma* i *griphus*, dowodząc, że *aenigma* odnosi się tylko do zabawy i żartu, a *griphus* wymaga większego mozołu²¹.

Julius Caesar Scaliger w ostatnim rozdziale pierwszej księgi *Poetices libri septem* wydanej w 1561 roku wspomina o takim rodzaju epigramatów, który wymaga od twórcy większego nakładu pracy i polega na umiejętnym ukryciu sensu w prostych sformułowaniach²². Ze słów Scaligera wynika, że wypowiedzi te niełatwo zdefiniować. Humanista pisze, że mogą one przybierać dwie postaci. W pierwszej istotne są same słowa (*voces*) – chodzi o to, aby znaleźć w tym samym słowie wiele wyrazów, na przykład jeśli przeczyta się je od tyłu albo rozbije na sylaby lub też przekształci w dowolny sposób. Autor *Poetyki* określa te wypowiedzi jako logogryfy (*logogriphi*)²³, nawiązując do tego, że słowa zawierające w sobie różne znaczenia starożytni Grecy nazwali gryfami (*griphi*). Druga wyróżniona przez Scaligera kategoria owych szczególnych epigramatów opiera się na treści (*res*). Wypowiedzi takie nazywa enigmami (*aenigmata*), które to słowo pochodzi od przytakiwania. Scaliger ma tu prawdopodobnie na myśli jedno ze znaczeń greckiego czasownika αἰνέω [zgadzam się, przytakuje]. Renesansowy teoretyk powiada dalej, że wiele przykładów zagadek podaje Atenajos²⁴, a dużo ułożył także on sam. Wspomina również, że forma enigmy pojawiła się u Plutarcha w piątej księdze *Zagadnień biesiadnych* zawartych

¹⁹ L. Witkowski, *Przekaz antyku w polskiej zagadce literackiej i ludowej*, Toruń 1971, s. 18.

²⁰ L.G. Gyraldus Ferrariensis, *Libelli duo...*, s. 9.

²¹ *Ibidem*, s. 10.

²² I.C. Scaliger, *Poetices libri septem*, [Lyon] 1561, s. 54.

²³ Eleanor Cook znajduje u Scaligera pierwsze użycie tego słowa w języku łacińskim. Zob. E. Cook, *Enigmas and Riddles in Literature*, Cambridge 2006, s. 143.

²⁴ Omówieniu różnych rodzajów zagadek Atenajos poświęca dużą część księgi X (448b–459c) dzieła *Deipnosophistae* (Uczta mędrców).

w zbiorze *Moralia*²⁵. Dodajmy, że Plutarch twierdził, że po posiłku nawet ludzie nieokrzesani oddają się rozrywce umysłowej i układają enigmy i gryfy (αἰνίγματα καὶ γρίφους)²⁶. Scaliger dodaje, że powszechnie używana w stosunku do tej formy poezji biesiadnej nazwa *scolion* pochodzi od słowa oznaczającego zarówno coś krzywego (po grecku σκολίος), jak i dwuznaczność wypowiedzi (*ab obliquitate sententiarum*)²⁷. Renesansowy autor sugeruje jednak, że terminu *scolion* w odniesieniu do zagadek używa się po prostu dlatego, że podczas uczt prezentowano te utwory naprzemiennie z typowymi pieśniami biesiadnymi.

Okazuje się więc, że już w starożytnej Grecji pojawiły się różne formy zagadek, a w związku z tym w języku greckim niezależnie od αἰνίγμα, używano słowa γρίφος na oznaczenie zadań językowych, w których kryła się jakaś pułapka²⁸. Mimo że zachowało się wiele zagadek w języku greckim, przede wszystkim w XIV księdze *Antologii palatyńskiej* oraz w X księdze *Uczty mędrców* Atenajosa, co świadczy o popularności tej formy, to refleksja genologiczna starożytnych Greków na ten temat była raczej skąpa i dość powierzchowna, a praktyka nie przekładała się w wystarczającym stopniu na zainteresowanie teorią gatunku²⁹. Należy ponadto przypomnieć, że Arystoteles w *Poetyce* powiada, iż istota enigmy „jest taka, że mówiąc o tym, co rzeczywiście istnieje, łączy niemożliwości”³⁰, a więc wymaga metafory. Stagiryta podobnie wypowiada się w *Retoryce*³¹, a w obydwu dziełach cytuje tę samą zagadkę, której autorką miała być Kleobulina: „Męża widziałam, co spiż przykuwał ogniem mężowi”³². Rozwiązaniem zagadki była metalowa bańka służąca do odciągania krwi³³. Z kolei Atenajos, który konsekwentnie nazywał przytaczane przez siebie zagadki gryfami (γρίφοι), za Klearchosem z Soloj podaje następującą ich definicję: „Zagadka (γρίφος) to żartobliwe zadanie, nakazujące znaleźć odpowiedź poprzez badawczy wysiłek myśli – [uzyskania] nagrody lub [uniknięcia] kary – na postawione pytanie”³⁴. Autor *Uczty mędrców* dzielił gryfy na literowe, sylabowe i wyrazowe, przytoczył też kilkanaście ich przykładów.

Oprócz Gelliusza, który podał definicję budzącą, jak się okazuje, wątpliwości, także Rzymianie nie poświęcili zagadce jako osobnej formie wypowiedzi większej uwagi. Cyceron za Arystotelesem łączył enigmę z metaforą³⁵, a Kwintylian,

²⁵ Plutarchus, *Moralia* 672B. W innym miejscu tego samego traktatu Plutarch przytacza zagadkę, którą podaje też Atenajos, zob. *Moralia* 660D oraz Athenaeus Naucratis, *Deipnosophistae*, 457b.

²⁶ Plutarchus, *Moralia* 673B, cyt. za edycją: Plutarchus, *Moralia*, vol. 8, Cambridge (Mass.)–London 1969.

²⁷ I.C. Scaliger, *Poetices libri...*, s. 54.

²⁸ K. Ohlert, *Rätsel...*, s. 180.

²⁹ E. Cook, *Enigmas...*, s. 142.

³⁰ Arystoteles, *Poetyka*, 1458a, przekład polski za: Arystoteles, *Retoryka. Retoryka dla Aleksandra. Poetyka*, przeł. H. Podbielski, Warszawa 2004, s. 355.

³¹ Arystoteles, *Retoryka*, 1405a–b.

³² Arystoteles, *Retoryka. Retoryka dla Aleksandra. Poetyka*, s. 177 i 355.

³³ *Ibidem*, s. 355, przyp. 239.

³⁴ Atenajos, *Uczta mędrców*, przeł. K. Bartol, J. Danielewicz, Poznań 2010, s. 836.

³⁵ M.T. Cicero, *De oratore*, 3, 167.

omawiając tropy, napomknął, że jeśli alegoria nie jest zbyt jasna, staje się zagadką (*aenigma*)³⁶. Zarówno *aenigma*, jak i *griphus* zaliczone zostały do alegorii również w pochodzącym prawdopodobnie z końca III wieku traktacie Mariusa Plotiusa Sacerdosa. Autor tego tekstu objaśnia, że enigma albo gryf może być niejasną wypowiedzią, zwykłym pytaniem, trudną do pojęcia alegorią, a dopiero gdy zostanie zrozumiana, staje się zabawna:

Aenigma vel griphus est dictio obscura, quaestio vulgaris, allegoria difficilis, antequam fuerit intellecta, postea ridicula³⁷.

[Enigma albo gryf zanim zostanie zrozumiana, jest niejasną wypowiedzią, zwykłym pytaniem, trudną alegorią, potem staje się śmieszna].

Sacerdos przytacza również przykłady zagadek, w tym pytanie Dametasa z trzeciej eklogi Wergiliusza³⁸. Aelius Donatus, gramatyk z połowy IV wieku, w traktacie *De tropis* podaje jeszcze krótszą definicję zagadki, twierdząc, że jest ona pokretna ze względu na ukryte podobieństwo: „Aenigma est obscura sententia per occultam similitudinem rerum”³⁹ [Enigma jest wypowiedzią niejasną ze względu na ukryte podobieństwo rzeczy]. Donatus cytuje następnie jedną z zagadek pseudo-Symphosiusa, którą przytaczał także Sacerdos⁴⁰. Także w dziele *De Trinitate* św. Augustyn objaśnia, że „aenigma est [...] obscura alegoria”⁴¹ [Zagadka jest ukrytą alegorią]. Na różnicę między alegorią i zagadką zwrócił uwagę Izydor z Sewilli, dochodząc do wniosku, że alegoria polega na dwojakim rozumieniu jednej rzeczy, a zagadki nie można w ogóle zrozumieć, dopóki jej się nie rozwiąże⁴².

Podstawowym modelem praktycznym dla średniowiecznych i nowożytnych autorów zagadek był łaciński zbiór stu trójwersowych utworów Symphosiusa, kopiowany i wydawany kilkanaście razy w wiekach XVI–XVIII w różnych edycjach⁴³. W średniowieczu rozpowszechnione były także zagadki powstałe w Bobbio w VII wieku. Zostały one opublikowane w zbiorze *Anthologia Latina* jako *Aenigmata codicis Bernensis* 611⁴⁴,

³⁶ M.F. Quintilianus, *Institutio oratoria*, 8, 6, 52.

³⁷ *Grammatici Latini*, rec. H. Keil, vol. 5, Lipsiae 1923, s. 461.

³⁸ P. Vergilius Maro, *Eclogae*, 3, 105: „tres pateat caeli spatium non amplius ulnas” (cyt. za edycją: P. Vergilius Maro, *Eclogues*, ed. by R. Coleman, Cambridge 2003). Rozwiązaniem zagadki miała być studnia.

³⁹ Tekst łaciński za: E. Cook, *Enigmas...*, s. 32. Por. też taką samą definicję Bedy Czcigodnego: Beda Venerabilis, *De schematibus et tropis*, 2, 3.

⁴⁰ Zob. E. Cook, *Enigmas...*, s. 32: „mater me genuit eadem mox gignitur ex me” [zrodziła mnie matka i ona sama zaraz rodzi się ze mnie]. Rozwiązaniem zagadki jest lód.

⁴¹ Aurelius Augustinus, *De Trinitate*, XV 9, 15 (cyt. za edycją: Augustinus Aurelius, *De Trinitate*, ed. J. Kreuzer, Hamburg 2003).

⁴² Isidorus Hispalensis, *Etymologiae*, 1, 37, 26.

⁴³ D.G. Blauner, *The Early Literary Riddle*, „Folklore” 78 (1967), s. 49–58; por. też: T.J. Leary, *Introduction*, w: Symphosius, *The Aenigmata. An Introduction, Text and Commentary*, London 2014, s. 31.

⁴⁴ *Anthologia Latina, sive poesis Latinae supplementum*, ed. F. Buecheler, A. Riese, E. Lommatzsch, Lipsiae 1894, s. 351–370.

a znane są też jako *hexasticha rhythmica barbarie horride*. Do wzrostu popularności zagadki jako formy literackiej, zwłaszcza na Wyspach Brytyjskich, przyczyniło się powstanie 100 łacińskich zagadek Aldhelma⁴⁵. Enigmatologię łacińską kontynuowano w późnym średniowieczu⁴⁶ i w dobie nowożytnej.

W renesansowej Europie powstawały liczne drukowane zbiory zagadek. Enigmy i gryfy, przede wszystkim Symphosiusa, zawarł Mikołaj Reusner (1545–1602) w antologii *Aenigmatographia sive Sylloge Aenigmatum et griphorum convivalium* wydanej we Frankfurcie w 1599 roku⁴⁷. W zbiorze tym znalazły się także zagadki wielu autorów nowożytnych, między innymi łacińskie enigmy Angela Poliziana. Reusner przytoczył także wierszowane zagadki pisane w języku Cycerona przez wspomnianego wyżej Scaligera⁴⁸. Autorem zagadek był również Jan Kochanowski, z tym że Scaliger, obok łamigłówek językowych nazywanych logogryfami, tworzył *aenigmata*, a Kochanowski podobnym zagadkom „z treścią” nadał w tytule nazwę *griphus*, przejętą ze zbioru Atenajosa⁴⁹.

W odróżnieniu od teoretycznej myśli starożytnej w poetykach i retorykach powstałych w wiekach XVII i XVIII znaleźć można dużo rozbudowanych uwag na temat chętnie uprawianej zagadki. Pochodzące z tego okresu definicje omawia Teresa Michałowska w *Słowniku pojęć gatunkowych* zawartych w *Staropolskiej teorii genologicznej*. Wśród wypowiedzi określających jakąś rzecz w zagadkowy sposób nazywanych *aenigmata* badaczka wymienia *aenigma simplex*, którą odróżnia od *griphus* i *logogriphus*. Dodaje, że *aenigma* zaliczana była do *poesis artificiosa* lub *poesis epigrammatica*, a jej obecność potwierdzona jest również w epice. Michałowska podaje także inne określenia używane w poetykach zamiast nazwy *aenigma*, takie jak: *nux*, *scirpus*, *scrupus*, a także *obscurum* i *sermo obscurus*. Definicje wskazują, że *griphus*, inaczej *rete*, *deceptio*, *insolubile*, wykazywał podobieństwo z formą dzisiejszego rebusu. Miał to być „utwór wskazujący imię jakiejś osoby lub nazwę rzeczy w taki sposób, iż poszczególne litery tego imienia lub nazwy zostają opisane pośrednio, poprzez przedmioty, do których są podobne kształtem”⁵⁰. Trzeba jednak zaznaczyć, że Juvencius w *Institutiones poeticae* osobno wyróżniał formę, którą nazywał *rebus*⁵¹. Z kolei *logogriphus* (określany też jako *sermo deceptivus* lub *deceptorius*) w *Słowniku*

⁴⁵ L. Witkowski, *Przekaz antyku...*, s. 23.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 23–25.

⁴⁷ *Aenigmatographia sive Sylloge Aenigmatum et griphorum convivalium*, rec. N. Reusner, Frankfurt: Georgius Draudius, Philipp Engel, 1599.

⁴⁸ Wszystkie zagadki zawarł Iulius Caesar Scaliger w zbiorze: I.C. Scaliger, *Poemata in duas partes divisa* [Heidelberg?] 1574, s. 546–581 i 614–633.

⁴⁹ J. Kochanowski, *Elegiarum libri IV. eiusdem Foricoenia sive Epigrammatum libellus*, Kraków: Jan Januszowski, 1584, s. 160–161. W tekście epigramatu *Ad Andream Duditium* poeta użył określenia „aenigma”, zob. *ibidem*, s. 150. Por. S. Lempicki, *Fraszki łacińskie Jana z Czarnolasu, w: idem, Renesans i humanizm w Polsce*, Warszawa 1952, s. 173–174.

⁵⁰ T. Michałowska, *Staropolska teoria genologiczna*, Wrocław 1974, s. 174.

⁵¹ J. Juvencius, *Institutiones poeticae ad usum collegiorum Societatis Jesu*, Venezia: Nicolaus Pezzana, 1718, s. 252.

pojęć gatunkowych Michałowskiej został zdefiniowany jako „utwór przedstawiający w zagadkowy sposób imię jakiejś osoby lub nazwę rzeczy, rozbite na sylaby albo litery i ukryte w tekście według pewnego klucza”⁵². Badaczka potwierdza, że *logogriphus* często mieszano z *griphus*. Stefan Nieznanowski z kolei odróżnia staropolską zagadkę wierszowaną (gadkę) od gryfu i logogryfu⁵³. Gryf, *rete* i *deceptio* to według badacza rodzaj rebusu, a logogryf kryje „imię i nazwisko lub nazwę rzeczy rozbite na sylaby i ułożone w wiersz wedle określonego klucza”⁵⁴. Osobnym gatunkiem definiowanym w poetykach jako „tajemniczy” jest hieroglifik, który identyfikowano jednak nie tyle z zagadką, ile z symbolem i emblematem. Jego strukturę zaś porównywano nie do metafory, jak czyniono w przypadku zagadki, ale do metonimii⁵⁵.

W XVII i XVIII stuleciu zagadka, przede wszystkim jej specyfikacja, znajdowała stałe miejsce w poetykach jezuickich⁵⁶. Przez długie lata w szkołach prowadzonych przez Towarzystwo Jezusowe używano wydanego w 1604 roku w Douai podręcznika *Aenigmata et griphi veterum et recentium*⁵⁷. Znajduje się w nim informacja, że treść enigmy w odróżnieniu od materii gryfu, jest żartobliwa i wesoła. Autor podręcznika nawiązuje też do cytowanych wyżej wypowiedzi, zawartych w X księdze *Uczty mędrców* Atnenajosa, a wśród twórców zagadek wymienia między innymi Symphosiusa, Auzoniusza, Aldelma, Scaligera. Przytacza dalej zagadki Symphosiusa wraz z komentarzem, a następnie omawia symbole i przysłowia. Z kolei Martin du Cygne w podręczniku *De arte poetica* na pytanie, czym jest enigma, odpowiada, że jest to symbol, ale bardziej niejasny, gdyż przez ukryte i pokrętne podobieństwo rzeczy przez dłuższy czas zajmuje umysły nawet ludzi wykształconych i uzdolnionych⁵⁸. Powołując się na definicję Scaligera, jezuicki autor stwierdza, że enigma może dotyczyć zarówno treści (*res*), jak i słów (*verba*)⁵⁹. Jakob Masen w *Speculum imaginum veritatis occultae* wiąże zagadki z formami plastycznymi⁶⁰. O rozrywkach związanych ze zwyczajem zadawania zagadek podczas uczty i nagradzania tych, którzy potrafią je rozwiązać, jezuicki teoretyk wspomina także w *Familiarium argutiarum fontes*⁶¹.

Wzmiankę o *carmen aenigmaticum* poczynił również w swym dziele *Poesis artificiosa* karmelita Paschasius, który utożsamiał wiersz zagadkowy z logogryfem,

⁵² T. Michałowska, *Staropolska teoria...*, s. 178.

⁵³ S. Nieznanowski, *Enigmat*, w: *Słownik literatury staropolskiej. (Średniowiecze – renesans – barok)*, red. T. Michałowska, Wrocław 1990, s. 164–165.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 165.

⁵⁵ T. Michałowska, *Staropolska teoria...*, s. 174–175.

⁵⁶ J. Masenius, *Familiarium Argutiarum Fontes*, Köln: Henricus Rommerskirchen, 1711, s. 272–278. Zob. *idem*, *Speculum Imaginum Veritatis Occultae. Editio tertia prioribus correctior*, Köln: Haeredes Ioannis Antonii Kinchii, 1681, s. 712–749; zob. też: M. Du Cygne, *De arte poetica libri duo*, Liège: vidualu Balduini Bronkart, 1664, s. 235–236; por. J. Nowaszczuk, *Difficillimum poematis genus. Jezuicka teoria epigramatu*, Szczecin 2013, s. 178–180.

⁵⁷ L. Witkowski, *Przekaz antyku...*, s. 28.

⁵⁸ M. Du Cygne, *De arte poetica...*, s. 235.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ J. Masenius, *Speculum Imaginum...*, s. 8.

⁶¹ J. Masenius, *Familiarium Argutiarum Fontes*, s. 272–278.

zaznaczając, że forma ta polega na ukryciu sensu, który niełatwo pojąć, dopóki nie rozwiąże się zagadki⁶². Juan Caramuel y Lobkowitz podał wiele łamigłówek językowych w książce *Primus Calamus* w rozdziale *Apollo logogriphicus*. Posługiwał się nazwą *logogriphus*, rozumiejąc tę formę jako zagadkę gramatyczną (*aenigma grammaticum*)⁶³. Wspominany już Johannes Micraelius utożsamia *griphus* i *logogriphus*, dowodząc, że gatunki te wykorzystują potencjał słowotwórczy różnych wyrazów⁶⁴.

Analiza przeprowadzona w drugiej części artykułu ma na celu dowieść, że w dobie baroku enigmaty, gryfy i logogryfy obecne były także w nauczaniu szkolnym. Jest to o tyle interesujące, że zagadki do dziś odgrywają ważną rolę w procesie edukacji⁶⁵. Zainteresowanie ich teorią i praktyką w szkołach I Rzeczypospolitej potwierdza tekst znajdujący się w osiemnastowiecznym rękopisie łacińskim pochodzącym z Biblioteki Baworowskich i przechowywanym w Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece Ukrainy im. Wasyla Stefanyka⁶⁶. Zapis jest przykładem typowo szkolnego sposobu ujmowania zagadnień z zakresu poetyki i retoryki, w tym teorii zagadki. W rozdziale piątym (k. 17r.) autor rozważa *carmina curiosa*, do których zalicza między innymi *aenigmata*, *gryphi* i *logogryphi*. *Aenigmata* i *gryphi* określa wspólną nazwą *scrupi*, gdyż, jak pisze, są to formy wypowiedzi podobne do kamyków, które utrudniają drogę idącym. Autor świadomie wybiera więc łacińskie słowo *scrupus*, a nie *scirpus* na określenie zagadki. Twórca rękopiśmiennego tekstu mówi dalej, że formy te nazywane są także *nuces*, gdyż wymagają rozwiązania porównywalnego ze zgnieceniem skorupy orzecha. *Enigma* według niego to pochodzące z języka greckiego słowo oznaczające sieć rybacką („aenigma ergo quod ad vocem ex Graeco dicitur sagena”). Dają się w nią złapać nieznający rozwiązania. Jest to oczywiste nieporozumienie, gdyż jak wskazano wyżej, sieć rybacka to po grecku nie αἰνίγμα, ale γῆφος. Tak więc autor rękopiśmiennego podręcznika sam również dał się złapać w sieć, jaką niesie z sobą terminologia związana z zagadką. Kontynuuje jednak swe rozważania, dowodząc, że jeśli weźmie się pod uwagę formę wypowiedzi, jest to mowa niejasna (*sermo obscurus*), gdyż opisuje jakąś rzecz nie bezpośrednio, ale poprzez właściwości, okoliczności i podobieństwa, przez alegorię, a także przez przeciwieństwa.

Podane w rękopisie przykłady zagadek zaczerpnięte są najprawdopodobniej z któregoś ze wspomnianych dzieł drukowanych. Znajdujemy tu słynną zagadkę Sfinksa, fragmenty zagadek XI, XIII, XL Symphosiusa, które wcześniej były publikowane, na przykład we wymienionym dziele *Aenimatographia* Mikołaja Reusnera.

⁶² Paschasius a S. Johanne Evangelista, *Poesis artificiosa cum sibi praefixa perfacili manu ductione ad Parnassum, tam veterum, quam recentiorum poetarum auctoritate studiose elaborata*, Würzburg: Elias Michael Zinck, 1668, s. 63.

⁶³ J. Caramuel y Lobkowitz, *Primus Calamus ob oculos ponens Metametricam quae variis currentium, recurrentium, adscendentium [...] multifformes labyrinthos exornat*, Rome: Fabius Falconius, 1663, s. 215.

⁶⁴ J. Micraelius, *Lexicon philosophicum...*, szp. 477.

⁶⁵ G. Kapica, *Istota i wartości rozrywek umysłowych w świadomości nauczycieli klas początkowych*, „Kultura i Edukacja” 1 (2005), s. 73–90.

⁶⁶ Sygn. mikrofilmu: DE-15780, sygn. oryginału: 704.

Rękopis zawiera również zagadkę w języku polskim. Autor tekstu osobno przytacza enigmę, która w treści odwołuje się, jak to określa, do erudycji (k. 17v.–18r.):

Fugerat Anchises nostrum cum Pallade regnum,
 Plaudebat Nero me rediisse sibi
 Et me Vesta colit, retinent cum Bronte Cyclopes,
 Enceladus spirat, me sine nullus homo.

[Uniknął Anchizes wraz z palladium naszego królestwa, klaskał z radości Nero, że wzniecił mnie dla siebie, Westa mnie czci, Cyklopi z Brontesem przechowują, wydycha Enceladus, beze mnie nie poradzi sobie żaden człowiek].

Rozwiązaniem zagadki, w której pojawiają się aluzje do Anchizesa i jego ucieczki z płonącej Troi, do Nerona i pożaru Rzymu, do Westy, do cyklopów i Etny, jest ogień.

W rękopisie odnaleźć można także uwagi dotyczące formy *gryphus* (k. 18r.). Według autora jest to zawiła wypowiedź wierszowana, w której znaki liter uzupełnione są obrazem: „oratio ligata, obscura supplens literarum notas pictura” [wypowiedź związana, niejasna, która dopełnia znaki liter obrazem]. W zdaniu „Caelum solares pro sanctis continet aedes” [Niebo słoneczne dla świętych szykuje siedziby] należy jako odpowiednik pierwszego słowa narysować niebo, w drugim słowie naszkicować słońce (*sol*) i uzupełnić sylabami „ar-es” itd. *Gryphus* były więc odpowiednikiem rebusu.

Autor przechodzi następnie do definicji logogryfu. Pisz, że jest to wypowiedź, w której w sposób ukryty opisuje się słowa przez podobieństwo z rzeczami lub z innymi słowami lub, gdy odcina się znaczące co innego człony jakiegoś słowa. Jako przykład tego ostatniego przypadku może służyć słynne zdanie: „Amicus cognoscitur amore, more, ore, re” [Przyjaciela poznaje się po miłości, obyczajach, obliczu, czynach]. Podane są też poetyckie przykłady zabaw słownych:

Integra laetificat stomachum, sine vertice flores
 Sugit, si collum dempseris, ire parat⁶⁷ (k. 18v.).

[W całości – ucieszy żołądek, bez wierzchołka – spija nektar kwiatowy, jeśli odejmiesz kark – szykuje się iść].

Rozwiązaniem zagadki jest słowo *dapes* oznaczające posiłek, a jego kolejne człony to *apes* [pszczoły] i *pes* [stopa]. Logogryf – notuje autor rękopisu – można też tworzyć na zasadzie pewnego rodzaju alegorii przez powiązanie jakiegoś słowa z innym, które zawiera te same litery. Występuje to, gdy ktoś, przesyłając pozdrowienie, posłuży się alegorią użytego słowa *navis* [okręt]. Odbiorca odczyta *ave* [witaj], odcinając

⁶⁷ Zagadkę tę odnaleźć można w: I. Lauterbachius, *Aenigmata. Additis simul Nicolai Reusneri [...]* *Aenigmatis*, Frankfurt: Collegium Palthenianum, 1601, s. 169.

zarówno pierwszą literę, czyli dziób okrętu (*navem*), jak i ostatnią, czyli rufę – pośle zatem okręt bez dziobu i rufy: „Mitto tibi navem prora puppique carentem” [Posyłam ci okręt pozbawiony dziobu i rufy]⁶⁸ (k. 18v.). Autor poetyki mówi też, że istnieją formy mieszane, to znaczy logogryfy z enigmami, w których chodzi zarówno o opis rzeczy, jak i o znaczenie słów. Przykładem takiej formy mieszanej jest dystych:

Res volat in sylvis nigro vestita colore
Si caput abstuleris res erit alba nimis⁶⁹ (k. 19r.).

[Fruwa w lasach ubrana na czarno, jeśli zabierzesz głowę, będzie nader biała].

Rozwiązaniem zagadki jest *cornix* [wrona] i *nix* [śnieg].

Próba zdefiniowania zagadek podjęta w omawianym rękopisie jest tylko częściowo zgodna z systematyzacją zaproponowaną w encyklopedii Johanna Heinricha Alsteda. W lyońskim wydaniu *Scientiarum omnium encyclopaediae tomus secundus* z roku 1649 w rozdziale piątym księgi X zaliczono *carmen aenigmaticum*, *logogriphus* i utożsamiony z nim *griphus* do *genus technopaegnion*. Jednak poza tytułem paragrafu trzeciego, który brzmi: *Carmina aenigmatica sunt frequentissima*, i przytoczeniem między innymi zagadki Sfinksa, znajdującej się również w omawianym wcześniej rękopisie, nie można tam odnaleźć definicji enigmy⁷⁰. Za definicję gatunku, który kryje w sobie wiele słów, uznać natomiast trzeba tytuł paragrafu 32 tego samego rozdziału: *Griphus seu Logogriphus, quo vocis multiplex fecunditas absconditur* [Gryf albo logogryf, w którym kryje się wieloznaczność słowa]. W paragrafie tym mówi się, że *griphus* to inaczej *carmen* γριφῶδες [pieśń w formie gryfu], którą uprawiał Auzoniusz. Twórcę gryfów nazywa się zaś γριφοποιός. Przytoczone dalej przykłady gryfów to zabawy słowne polegające na tym, że nazwy rozbite są na sylaby i ukryte w wierszu⁷¹.

Z przedstawionych powyżej rozważań wynika po pierwsze, że immanentną cechą zagadki jest *obscuritas*. Toteż Izabella Adamczewska w haśle *Zagadka* w *Słownik rodzajów i gatunków* rozumie tę formę w szerszym znaczeniu jako każdy nieprzezroczysty komunikat i mowę ciemną⁷². Po drugie – zagadki uprawiane w językach starożytnych, w XVI i w XVII wieku przede wszystkim po łacinie, uważano za *lusus ingeniorum* [zabawę umysłów], swoisty rodzaj elitarnej rozrywki⁷³. Po trzecie wreszcie, co widoczne jest w przytaczanych tekstach, stosunkowo łatwo dało się zdefiniować

⁶⁸ Ten sam przykład znajduje się także w: J. Masenius, *Speculum Imaginum...*, s. 191; oraz *idem*, *Familiarium Argutiarum Fontes*, s. 273.

⁶⁹ Zob. I. Lauterbachius, *Aenigmata...*, s. 149.

⁷⁰ I.H. Alstedius, *Scientiarum omnium Encyclopaediae Tomus secundus*, Lyon: filius Ioannis Antonii Hugvetan et Marci Antonii Ravaud, 1649, s. 548.

⁷¹ *Ibidem*, s. 555.

⁷² I. Adamczewska, *Zagadka*, w: *Słownik rodzajów i gatunków literackich*, red. G. Gazda, S. Tynecka-Makowska, Kraków 2006, s. 799–800.

⁷³ K. Schiltz, *Music and Riddle Culture in the Renaissance*, Cambridge 2015, s. 32–40.

enigmę, która skupiała się na treści (*res*) podanej w sposób alegoryczny. Enigmę utożsamiano czasami z gryfem (*griphus*). Częściej jednak nazwą *griphus* obejmowano gry słowne koncentrujące się na samych słowach (*voces*). *Griphus* rozumiano też jako odmianę rebusu. Znamienne, że w języku polskim zagadka postrzegana jest dziś w oderwaniu od dawnej refleksji genologicznej i funkcjonuje na ogół jedynie w formie enigmy. Termin „logogryf” we współczesnej polszczyźnie jest nazwą słownej zagadki łamigłówek⁷⁴.

Przedstawiona analiza definicji gatunku zawartych w wybranych dawnych tekstach może stanowić podstawę do końcowego, dość oczywistego, wniosku, że zagadka w refleksji genologicznej niejedno miała imię. Trzeba jednak podkreślić, że *aenigma*, *griphus* i *logogriphus* w wiekach XVI–XVIII należały do form wypowiedzi powszechnie docenianych, a celem ich twórców i dążeniem odbiorców było dotarcie do ukrytego sensu i tajemnicy zakłętej zarówno w rzeczach oraz w słowach, jak i w graficznej reprezentacji znaków języka.

Bibliografia

- Adamczewska I., *Zagadka*, w: *Słownik rodzajów i gatunków literackich*, red. G. Gazda, S. Tynecka-Makowska, Kraków 2006, s. 799–800.
- Aenigmatographia sive Sylloge Aenigmatum et griphorum convivalium*, rec. N. Reusner, Frankfurt: Georgius Draudius, Philipp Engel, 1599.
- Alstedius I.H., *Scientiarum omnium Encyclopaediae Tomus secundus*, Lyon: filius Ioannis Antonii Hugvetan et Marci Antonii Ravaud, 1649.
- Anthologia Latina, sive poesis Latinae supplementum*, ed. by F. Buecheler, A. Riese, E. Lommatzsch, Lipsiae 1894.
- Arystoteles, *Retoryka. Retoryka dla Aleksandra. Poetyka*, przeł. H. Podbielski, Warszawa 2004.
- Atenajos, *Uczta mędrców*, przeł. K. Bartol, J. Danielewicz, Poznań 2010.
- Augustinus Aurelius, *De Trinitate*, ed. J. Kreuzer, Hamburg 2003.
- Beda Venerabilis, *De schematibus et tropis sacrarum literarum liber*, Basileae: Adamus Petrus, 1527.
- Bismark H., *Rätselbücher. Entstehung und Entwicklung eines frühneuzeitlichen Buchtyps im deutschsprachigen Raum. Mit einer Bibliographie der Rätselbücher bis 1800*, Berlin 2007.
- Blauner D.G., *The Early Literary Riddle*, „Folklore” 78 (1967), s. 49–58.
- Caramuel y Lobkowitz J., *Primus Calamus ob oculos ponens Metametricam quae variis currentium, recurrentium, adscendentium [...] multiformes labyrinthos exornat*, Roma: Fabius Falconius, 1663.
- Cicero M.T., *De oratore*, book III, ed. D. Mankin, Cambridge 2011.
- Cook E., *Enigmas and Riddles in Literature*, Cambridge 2006.
- Du Cynge M., *De arte poetica libri duo*, Liège: vidua Balduini Bronkart, 1664.

⁷⁴ Por. T. Kostkiewiczowa, *Logogryf*, w: *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, wyd. 4, Wrocław 2002, s. 287–288.

- Ennius Q., *Ennianae poesis reliquiae*, rec. J. Vahlen, Lipsk 1903.
- Erasmus Roterodamus D., *Adagia*, 1376, w: *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, t. II 3, ed. M. Szymański, Amsterdam 2005.
- Festus S.P., *De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome*, ed. by W.M. Lindsay, Lipsiae 1913.
- Gellius A., *Noctes atticae. Accesserunt eruditissimi viri Petri Mosellani in easdem perdoctae annotationes*, Köln: Joannes Gymnicus, 1537.
- Grammatici Latini*, rec. H. Keil, vol. 5, Lipsiae 1923.
- Gyraldus Ferrariensis L.G., *Libelli duo, in quorum altero aenigmata pleraque antiquorum, in altero Pythagorae symbola*, Basileae: Ioannes Oporinus, 1551.
- Hain M., *Rätsel*, Stuttgart 1966.
- Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, hrsg. von G. Ueding et al., Bd. 1: *A–Bib*, Tübingen 1992.
- Isidorus Hispalensis, *Etymologiarum sive Originum libri XX*, t. 1, rec. W.M. Lindsay, Oxford 1911.
- Juvenius J., *Institutiones poeticae ad usum collegiorum Societatis Jesu*, Venezia: Nicolaus Pezzana, 1718.
- Kapica G., *Istota i wartości rozrywek umysłowych w świadomości nauczycieli klas początkowych*, „Kultura i Edukacja” 1 (2005), s. 73–90.
- Kochanowski J., *Elegiarum libri IV. eiusdem Foricoenia sive Epigrammatum libellus*, Kraków: Jan Januszowski, 1584.
- Kostkiewiczowa T., *Logogryf*, w: *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, wyd. 4, Wrocław 2002, s. 287–288.
- Krzyżanowski J., *Zagadka i jej problematyka*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 5 (1962), z. 2(9), s. 5–20.
- Lauterbachius I., *Aenigmata. Additis simul Nicolai Reusneri [...] Aenigmatibus*, Frankfurt: Collegium Palthenianum, 1601.
- Leary T.J., *Introduction*, w: Symphosius, *The Aenigmata. An Introduction, Text and Commentary*, London 2014.
- Lucilius G., *Carminum reliquiae*, rec. F. Marx, Lipsk 1904.
- Łempicki S., *Fraszki łacińskie Jana z Czarnolasu*, w: *idem, Renesans i humanizm w Polsce*, Warszawa 1952.
- Masenius J., *Familiarium Argutiarum Fontes*, Köln: Henricus Rommerskirchen, 1711.
- Masenius J., *Speculum Imaginum Veritatis Occultae. Editio tertia prioribus correctior*, Köln: Haeredes Ioannis Antonii Kinchii, 1681.
- Michałowska T., *Staropolska teoria genologiczna*, Wrocław 1974.
- Micraelius J., *Lexicon philosophicum terminorum philosophis usitatorum*, Jena: Caspar Freyschmid, 1653.
- Monda S., *Ainigma e griphos. Gli antichi e l'oscurità della parola*, Pisa 2012.
- Nieznanowski S., *Enigmat*, w: *Słownik literatury staropolskiej. (Średniowiecze – renesans – barok)*, red. T. Michałowska, Wrocław 1990.
- Nowaszczuk J., *Difficillimum poematis genus. Jezuicka teoria epigramatu*, Szczecin 2013.
- Ohl R.T., *The Enigmas of Symphosius*, Philadelphia 1928.
- Ohlert K., *Rätsel und Gesellschaftsspiele der alten Griechen*, Berlin 1886.

- Paschasius a S. Johanne Evangelista, *Poesis artificiosa cum sibi praefixa perfacili manuactione ad Parnassum, tam veterum, quam recentiorum poetarum autoritate studiose elaborata*, Würzburg: Elias Michael Zinck, 1668.
- Plautus T.M., *Comoediae*, vol. 1, rec. W.M. Lindsay, Oxford 1936.
- Plutarchus, *Moralia*, vol. 8, Cambridge (Mass.)–London 1969.
- Quintilianus M.F., *Institutionis oratoriae libri duodecim*, vol. 2, rec. M. Winterbottom, Oxford 1970.
- Ripa C., *Iconologia Del Cavaliere Cesare Ripa Perugino Notabilmente accresciuta d'Immagini, di Annotazioni, e di Fatti Dall'Abate Cesare Orlandi*, t. II, Perugia: Piergiovanni Costantin, 1765.
- Scaliger I.C., *Poemata in duas partes divisa*, [Heidelberg?] 1574.
- Scaliger I.C., *Poetices libri septem*, [Lyon] 1561.
- Schiltz K., *Music and Riddle Culture in the Renaissance*, Cambridge 2015.
- Schultz W., *Rätsel*, w: A. von Pauly, G. Wissowa, *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Reihe 2, Bd. 1/2, München 1914, szp. 62–125.
- Sebo E., „*In scirpo nodum. Symphosius*” *Reworking of the Riddle Form*, w: *The Muse at Play. Riddles and Wordplay in Greek and Latin Poetry*, ed. by J. Kwapisz, D. Petrain, M. Szymański, Berlin 2013, s. 184–195.
- Słownik rodzajów i gatunków literackich*, red. G. Gazda, S. Tynecka-Makowska, Kraków 2006.
- Stephanus R., *Thesaurus linguae Latinae*, vol. 1, Lyoni: Philippus Thingius, 1573.
- Taylor A., *The Literary Riddle Before 1600*, Cambridge 1949.
- Terentius Afer P., *Comoediae*, rec. R. Kauer, W.M. Lindsay, Oxford 1963.
- Tupper F., Jr., *The Comparative Study of Riddles*, „*Modern Language Notes*” 18 (1903), no. 1, s. 1–8.
- Vergilius Maro P., *Eclogues*, ed. by R. Coleman, Cambridge 2003.
- Witkowski L., *Przekaz antyku w polskiej zagadce literackiej i ludowej*, Toruń 1971.

BARBARA MILEWSKA-WAŻBIŃSKA

🏠 Uniwersytet Warszawski / University of Warsaw, Poland

📧 wazbinska@uw.edu.pl

🌐 <https://orcid.org/0000-0001-6139-7468>

Barbara Milewska-Ważbińska—Professor at the Institute of Classical Studies, University of Warsaw. Research interests: ancient tradition as continued in modern literature and art; Latin literary sources from the 16th through the 18th centuries. She has published the monographs *W kręgu bohaterów spod Wiednia. Rzecz o dwóch łacińskich eposach staropolskich* (1998) and *Ars epitaphica. Z problematyki łacińskojęzycznych wierszy nagrobnych* (2006), as well as co-edited, with Magdalena Górską, the volume *In laudes Ioannis Sobiescii. Rękopiśmienny zbiór emblematów z rysunkami Johanna Jakoba Rollosa* (2016).